

که — درست به مانند مهره فیل در بازی امروزین —
به صورت کثر حرکت می‌کرده است.

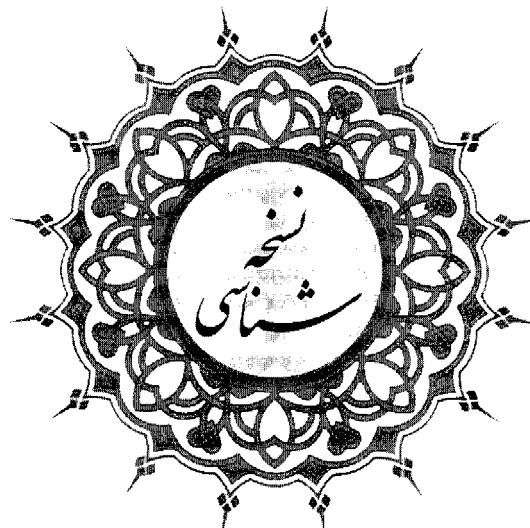
چنانکه گفتیم، این اختلافها در شیوه‌های بازی نیز وجود داشته و متأسفانه پژوهش کارآمدی در این زمینه به انجام نرسیده و لذا ناگزیریم که دانسته‌های مورد نیاز خود را از متون کهن به دست آوریم. به همین دلیل بایسته است تا متن‌های مرتبط با این موضوع را شناخته و به تصحیح آنها بپردازیم.

یکی از کهن‌ترین فهرستهای نگاشته شده درباره تألیفات شطرنج، کتاب الفهرست (اثر محمدبن اسحق الندیم، تحقیق رضا تجدد، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱ش [ج ۲]، صص ۱۷۲-۱۷۳) است که در بخشی از آن به شطرنج بازانی که درباره بازی شطرنج کتابهایی نگاشته‌اند (الشطرنجيون الذين ألغوا في اللعب بالشطرنج كتبًا) اشاره شده است. این نوشته نشان می‌دهد که نگارش درباره شطرنج پیش از سال ۳۸۰ق (سال درگذشت ابن‌نديم) رواج داشته است.

پس از ابن‌نديم نیز نوشته‌هایی درباره آموزش شطرنج نوشته شده که مشخصات و نسخه‌شناسی آنها در برخی فهرستهای مشترک یا مقالات اختصاصی درج شده است. یکی از آخرین مقاله‌های فارسی مرتبط با این موضوع، نوشته‌ای است از پرویز اذکایی (با این مشخصات: «گزارشی درباره شطرنج»، آینه میراث، مسلسل ۳۰ و ۳۱ [پاییز و زمستان ۱۳۸۴]، صص ۱۴-۴۴) که در آن به شناسایی آثار شناخته شده — موجود یا غیر موجود — درباره شطرنج پرداخته شده است.

با نگاهی به این مقاله درمی‌یابیم که نوشته‌های فارسی درباره شطرنج تا چه اندازه اندک می‌باشد و آنچه هست معمولاً شامل تکنگاری‌هایی تفتنی (مانند مناظره اشیا) می‌باشد که مشکل چندانی را برای پژوهشگران حل نمی‌کند. برخی نوشته‌های دیگر هم هست (مانند راحة الصدور و نفائس الفنون) که فقط بخش کوتاهی از آنها به آموزش مقدماتی این بازی اختصاص یافته و بسیاری از جزئیات در آنها ناگفته مانده است. بنابراین دستیابی به متون کهن و مبسوط در این زمینه بسیار اهمیت دارد و ما در اینجا می‌خواهیم به شناساندن نسخه منحصر به فرد یکی از این آثار بپردازیم.

متن مورد گفتگوی ما مجموعه‌ای است از چهار

کهن‌ترین نوشته شناخته‌شده فارسی در آموزش شطرنج

علی صفری آقلعه

حرکت مهره‌ها و شیوه‌های بازی شطرنج در روزگاران پیشین با روش رایج امروزین تعامل‌هایی داشته و به همین دلیل برخی از اصطلاحات این بازی برای ما ناشناخته مانده است. این اصطلاحات در متون کهن به کار رفته و ناآشنایی با این موضوعات، مصححان را در تصحیح و دریافت درست این آثار با دشواری رویارویی کرده است.

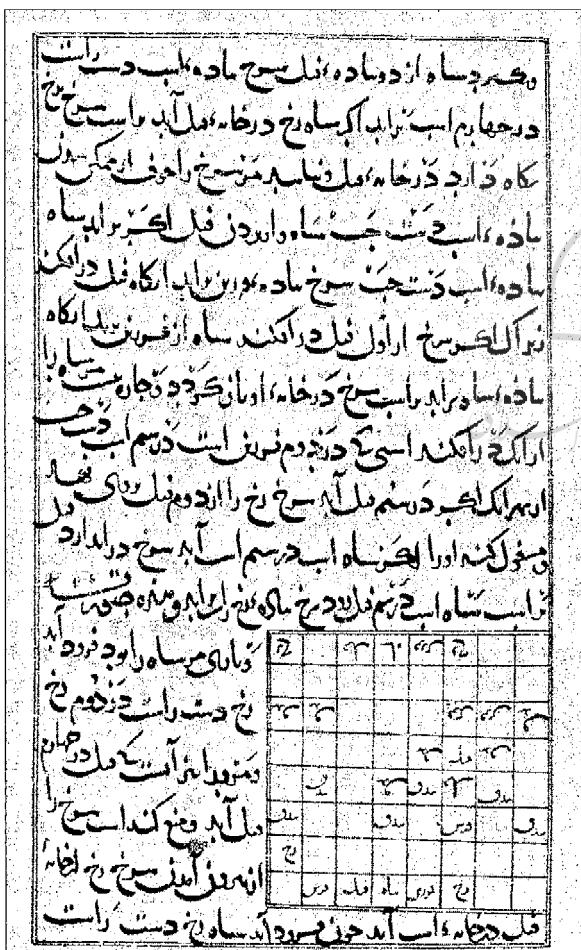
برای نمونه، شیوه حرکت مهره فیل در کتاب راحة الصدور و آیة السرور (محمدبن علی بن سلیمان الراؤندي، تصحیح محمد اقبال، تهران، علمی، ۱۳۶۳ش [افست چاپ ۱۹۲۱ لیدن]، ص ۴۰۸) چنین توصیف شده است: «و فیل‌ها کث سیر می‌کنند یک خانه بگذارند و در دوم نشینند و ضرب آنج توانند کنند...»

همین شیوه حرکت مهره فیل — از زبان همین مهره — در «رساله شطرنجیه» (مندرج در: مصنفات فارسی علامه‌الدوله سمنانی، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ش [ج ۲]، ص ۳۲۵) چنین توصیف شده است: «... یک هنر دارم که دو منزل را یکی سازم [چ: سازد] و از هر خانه که حرکت کنم، در دوم خانه نزول نکنم، به سیوم خانه بازروم؛ لاجرم به دو بازی [چ: باری] از میان رقعه به کنار نطع نشینم.»

همین اختلاف را مثلاً در حرکت فرزین نیز می‌بینیم

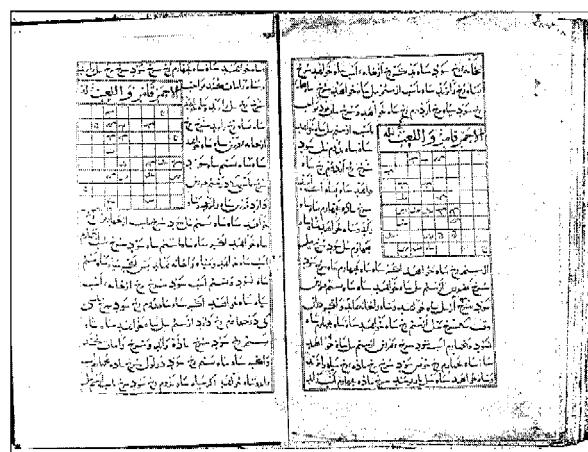
آفریدگاری کی هست کننده موجودات است و واہب صور مستعدات... فصل: چنین گوید خدمتگار مخلص کی شریف‌ترین چیزی و خوب‌ترین خصلتی و صفتی کی آدمی را بدان شرفی حاصل گردد علمست...»

و انجام و انجام آن [در ص ۱۷۶ نسخه] چنین می‌باشد: «... شرح داده آمد درین دستها انج بسنده بُود و دلالت توان جست بر چیزهای کی مثل این باشد. و درین چیزهاء است کی مانند این بر کسانی کی در شطرنج باختن حادق باشند و درین باب کامل، پوشیده ماند و... [دو واژه ناخوانا]... ازین کی یاد کرده آمد. و ممکن بود — اگر خواستمی — بهتر ابتدا کردنی ازین شرحی لکن میل بسوی تخفیف کردم و درازی را کراحت دانستم [ظ: داشتم] تا آموزنده را اسان‌تر بُود ان شاء الله تعالى. تمت هذا الكتاب بتوفيق الله و عصمه.»

این اثر با یک دیباچه سه صفحه‌ای آغاز شده و پس از آن وارد متن آموزشی می‌شود. این بخش که بخش اصلی اثر را تشکیل می‌دهد به آموزش شطرنج و در واقع به

نوشته کهن فارسی درباره شطرنج که تاکنون یک دستنویس از آن شناسایی شده و به شماره ۲۸۶۶ در کتابخانه اسعد‌افندی (ترکیه) نگهداری می‌شود. فیلم این نسخه به کوشش زنده‌یاد مجتبی مینوی برای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران فراهم آمده و به شماره ۱۹۲ در آن کتابخانه موجود است.

زنده‌یاد مینوی نسخه را از سده ششم دانسته‌اند و شادروان دانش‌پژوه نیز این محدوده تاریخی را تأیید کرده‌اند (نک: فهرست میکرو‌فیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تألیف محمد تقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ش، ص ۱۳۴). قرائی نسخه‌شناسی نیز این نکته را تأیید می‌کند. برای نمونه شیوه اعجم حروف که در نسخه مانحن‌فیه اعمال شده و پس از سده‌های پنجم و ششم در نسخه‌های فارسی دیده نمی‌شود. مثلاً گذاشتن یک نقطه در زیر حروف «دال»، «را» و «سین»؛ همچنین نوشتتن «سین» با سه نقطه در زیر آن و مواردی از این دست. اعراب‌گذاری نسخه نیز قابل توجه است و برخی از این موارد، ضبط نویسنده / کاتب را از واژه‌ها به دست می‌دهد. و اینک مواردی درباره آثار مندرج در نسخه:

1. بخش اصلی این مجموعه شامل متی مبسوط می‌باشد که ۱۷۶ صفحه از آن را به خود اختصاص داده است. متن اثر کامل است اما نویسنده از خود نامی نبرده و لذا از نام و دوره زندگی وی بی‌خبریم. برای خود اثر نیز نامی در متن آن دیده نمی‌شود. آغاز متن بدین قرار است: «شکر و سپاس حق تعالی و تقدیس اسماؤه را به عدد اجزاء مختلف هوا و انفاس نامحدود حیوانات و قطرات نامحدود باران و ذرات بی‌شمار ریگ بیابان.

گزارش

درباره آن از دیباچه اثر پیشین یاد کردیم. در ادامه همین رساله نیز مطلبی آمده که موضوع این نوشه را دقیقاً روشن می‌کند: «آورده‌اند از محدثان کی در روزگار ماضی، ملوک عرب بر پادشاهان عجم به چند چیز مفاخرت می‌کرده‌اند و یکی ازان، شترنج از بر باختن بودست. چون اهل عجم، باختن شترنج به کمال رسانیدند، ایشان نیز بر شترنج از بر واقف شدند و بی شترنج و بساط، باختن گرفتند. و چون این...»

و عبارت پایانی مقاله (در: ص ۱۸۱) نیز مفهوم «تعقید العيون» را به خوبی روشن می‌کند: «... و این طریق کسانی باشد کی بی حضور شترنج، شترنج بازنده و انج چشم بسته بازنده و شترنج حاضر باشد همین حکم دارد و اگر شرح این مطول گردد، بی استاد میسر نشود. تمت و بالله العون و العصمه.»

۳. اثر بعدی مقاله‌ای با عنوان «المسایل فی اوضاع الشترنج و اختلافها فی الغالب و القائم» است (در: صص ۱۸۶-۱۸۱) که به دو اصطلاح «قائم» (برابری بازی) و «غالب» بودن (برتری یکی از دو خصم) در بازی شترنج می‌پردازد. پایان مقاله چنین است: «... و انج گفتم در غالب و قائم وقتی بود کی هر دو نیکباز باشند و اگر یکی تیز بازد، اگرچه دواب او زیادت بود اما به باز قایم کند ولیکن این حکم را نشاید و الله اعلم. تمت بتوفیق الله و عون عصمنه.»

۴. مطلب بعدی با عنوان «آغاز منسوبات از تصنیف متقدمان و متأخران» مقاله‌ای است (در صص ۲۸۶-۱۸۶) که متأسفانه از پایان افتادگی دارد و چنانکه از عنوان آن بر می‌آید، به تشریح شماری از منسوبه‌های شترنج اختصاص یافته و از این دیدگاه، موضوع آن با موضوع نخستین اثر این مجموعه یکسان است.

گفتگو درباره متون فارسی بازمانده درباره شترنج و همچنین اصطلاحاتی که در این بازی به کار می‌رفت، مجالی گسترده‌تر می‌طلبید. عجالتاً این مطلب را نوشتیم تا یکی از کهن ترین نوشه‌های فارسی در آموزش شترنج را به پژوهشگران معرفی کنیم و امیدواریم که به خواست خداوند، صاحب همتی پیدا شود و این مجموعه را تصحیح و چاپ کند.

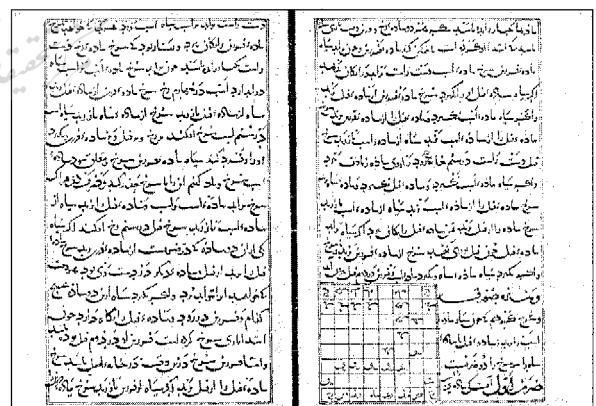
پاکرد منسوبات شترنج اختصاص یافته است. منصوبه عبارت از وضعیت‌های خاص بازی است که توسط استادان شترنج ابداع شده و برخی از آنها به نام همان استادان، موسوم شده است. برای نمونه در تحفه‌العرائین خاقانی (ابیات ۱۵۹۴ و ۱۵۹۵ تصحیح نگارنده) آمده:

با مدح تو بیدقی فروکرد
فرزینندی عجب نکو کرد

اول که به منصب سخن تاخت
منصوبه نو به نام تو ساخت

جالب توجه اینکه در دیباچه کتاب، این اصطلاح به صورت «منسوبه» (به سین و نه صاد) ضبط شده است: «و خود علی سبیل الانفراد در تعلیم شترنج و کیفیت ملاعبت آن متقدمان و اهل صنعت این کار تصانیف ساخته‌اند و منسوبات نهاده و انرا به استادان بزرگ منسوب کرده بل که به حالی رسانیده کی چشم بسته می‌بازند و درین میدان مجالی می‌نمایند...»

نگاهی به نگاشته‌های مرتبط با شترنج نشان می‌دهد که بخش اعظم این آثار به منصوبه‌ها اختصاص دارد و این دور از انتظار نیست چرا که آموزش شترنج بوسیله این منسوبه‌ها بهترین راه انتقال مهارت‌های این بازی است. و حتی امروزه نیز در نرم‌افزارهای آموزشی شترنج، از این شیوه استفاده می‌شود.

۲. دومین اثر مندرج در این مجموعه رساله کوتاهی است که درست در دنباله نوشته پیشین درج شده (চص ۱۷۶-۱۸۱) و با عنوان: «هذا نوع من انواع الشترنج بتعقید العيون» آغاز می‌شود. این عنوان مرتبط با همان شیوه چشم‌بسته بازی کردن است که پیش از این عبارتی را